

תשעה באב בתנועה החלוצית - הקיבוצית¹

ברל כצנלסון, חורבן ותלישות, עיתון דבר, י' באב תרצ"ד, 1934²

שמעתי כי אחת מהסתדרויות הנוער קבעה את יציאת חבריה למחנה הקיץ באותו הלילה שבו מבכה ישראל את חורבנו, את שעבודו ואת מרי גלותו. אין להעלות על הדעת כי מישוהו עשה זאת במתכוון ... אין להעלות על הדעת כי הם עשו זאת מתוך ידיעה מה הם עושים. אולם אי ידיעה זו כשהיא לעצמה, היא המעוררת מחשבות נוגות על רמתם התרבותית ועל ערך פעולתם החינוכית של כמה ממדריכי הנוער.

מה ערכה ומה פרייה של תנועת שחרור שאין עימה שורשיות ויש בה שכחה; אשר תחת לטפח ולהעמיק בקרב נושאים את הרגשת המקור ואת ידיעת המקורות, היא מטשטשת את זיכרון נקודת המוצא ומקצצת בנימים אשר דרכה יונקת התנועה את לְשָׁדָה? כלום היינו עוד מסוגלים כיום הזה לתנועת תקומה לולא היה עם ישראל שומר בליבו בקשיות עורף קדושה את זכר החורבן? לולא היה מייחד בזיכורו ובהרגשתו ובהליכות חייו את יום החורבן מכל הימים? זהו כוחו של הסמל החיוני המגובש והמפרה בקורות עם. אלמלא ידע ישראל להתאבל במשך דורות על חורבנו ביום הזיכרון, לא היו קמים לנו לא הס ולא פינסקר, לא הרצל ולא נורדוי ... לא א"ד גורדון ולא י"ח ברנר, ויהודה הלוי לא היה יכול ליצור את "ציון הלא תשאליו" וביאליק לא היה יכול לכתוב את "מגילת האש" ...

האמנם תש כוחנו לחיות ולהחיות את סמלינו, להעמיק בתוכנם, למלא אותם רוח הדור וצרכי הדור? האומנם אין אנו מסוגלים אלא להשתמש בסמלים שאולים בהקפה, בסמלים שאין עמם אלא העתקה וחיכוך, והעיקר, הסכמה מן החוץ? האמנם אין אנו מסוגלים אלא לחיים תלושים, לתרבות תלושה ולסמלים תלושים? על אותם מדריכי הנוער אשר בעולמם הרוחני חסרה הידיעה וההרגשה של יום החורבן אפשר אולי ללמד זכות בנוסח הידוע: סלח להם כי אין הם יודעים מה שהם עושים.³ אבל על עצם העובדה שבתוך תנועה כבירת-תכנים ועמוקת-רגשות, אפשר שהדרכת הנוער תהא נתונה בידי מי שאין להם חוש לאוצרות הרוח של האומה, לסמלים היסטוריים, לערכים תרבותיים - אין כפרה.

ברל כצנלסון, מקורות לא-אכזב, עיתון דבר, יד' באב תרצ"ד, 1934⁴

רשימתי "חורבן ותלישות" עוררו כאן - ולא רק כאן - ויכוחים נרגשים ... טוענים כנגדי: הכיצד? הישולחן ערוך? אינו אוסר יציאה למחנה בתשעה באב ואתה אוסר? ואני אומר: ייתכן וייתכן ש"השולחן ערוך" יתיר וסוציאליסט יהודי יחמיר ... ואין זה העניין היחידי אשר בו אנו רואים כיצד "הדין" מקל וההרגשה היהודית החיה מחמירה. אותו הדבר ארץ ישראל. "הדין" הסתפק במועט, אבל מתחת לרמץ הגלות, לחשה גחלת, והיא לא נתנה מנוח לכל שורת "הדין".

כלום היינו עוד מסוגלים כיום הזה לתנועת תקומה, לולא היה עם ישראל שומר בלבו בקשיות-עורף קדושה את זכר החורבן? ... דור מחדש ויוצר איננו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות. הוא בוחן ובודק, מרחיק ומקרב. ויש שהוא נאחז במסורת קיימת ומוסיף עליה ... חושף נשכחות, ממרק אותן מחלודתן, מחזיר לתחייה מסורת קדומה שיש בה כדי להזין את נפש הדור המחדש ...

לא מעטים הם בעולם העמים המשועבדים וגם רבים אשר יצאו בגולה ... פולין הגאיונית ... רוסיה האדירה אשר פיזרה בעולם את המוני פליטיה אחרי מהפכת אוקטובר ... הם מעמידים למופת את היהודים אשר אלפיים שנות פיזור לא יכלו להם ... ביום זה ראה כל דור ודור וכל אדם מישראל, כאילו חרב עליו עולמו. ובכל יום זה בשנה, נשפכו דמעות רותחות ודור לדור מסר את כאבו ... מספרים על אדם מיצקביץ, משוררה הגדול של פולין, שכל ימיו

¹ רוב הציטוטים שלהלן, לקוחים מהספר ניר מן: ילקוט תשעה באב, ארכיון ומכון חגים הבינקיבוצי, ברית התנועה הקיבוצית, קשרים הפקות והוצאה לאור, 1997, ירושלים. הספר מכיל אנתולוגיה רחבה ועשירה על תשעה באב, מספרות חז"ל ועד ימינו.

² בשנת תרצ"ד (1934) ערכה תנועת הנוער החלוצית ציונית-סוציאליסטית "המחנות העולים" טיול ומחנה ביער בן-שמן. האירוע "נפל" על ט' באב. בתגובה פרסם ברל כצנלסון ז"ל, מהוגיה וממובילי דרכה של תנועת העבודה ההיסטורית, מאמר נזיפה קשה. המאמר נקרא "חורבן ותלישות" ופורסם ב-26.7.1934 בעיתון "דבר" (ז"ל) שברל היה עורכו.

³ ביטוי המיוחס לישו.

⁴ מסתבר שהייתה תגובה וביקורת ערה על המאמר הראשון של ברל כצנלסון, בעיקר מצד כל מי שראה בתשעה באב מועד דתי. ברל משיב למבקרים תוך ארבעה ימים מהפרסום הראשון של חורבן ותלישות.

היה מתאבל על שיעבודה ומכין תוכניות מהפכניות לשחרורה, כי בתשעה באב היה הולך לבית כנסת יהודי לשתף עצמו עם היהודים המתאבלים על אובדן מולדתם ... ישנה דעה האומרת ... העם החוזר לביתו ומקים את בניינו, יהפוך מעכשיו את יום האבל ליום חג. ואפשר גם להביא ראיה ניצחת ממה שנאמר: "הפכתי אבלם לששון" (ירמיהו לא יג). בהשקפה זו אני רואה מליצת גאולה מזויפת, הקלת ראש בטרגיות של ימינו ... כל כמה שירבו הישגינו בארץ, וכל מה שנרבה ונגבר כאן, וגם לכשנוכה ונחיה כאן חיים שאין בהם בושה וכלימה – לא נאמר "נגאלנו", כל עוד לא תמה גלותנו. כל עוד ישראל פזורים בגלות ונתונים לגזירות ולאיבה ולביזיון ולשמד ... – לא אשכח, לא אוכל שכוח את יום החורבן, היום האיום מכל ימים, יום גורלנו.⁵

יהודה שרת, תשעה באב תרצ"ה – 1935 ביגור

שכח לא אשכח ליל שימורים, ליל זוועה באותו צריף, חדר האוכל של יגור, ויכוח שפרץ לאחר שניסיתי לעשות ערב זיכרון לתשעה באב ... בשעה מאוחרת לאחר חצות, פרץ חבר המקום – חבר לפועלי-ציון שמאל – תפס מידי את ספר קינות תשעה באב ... ובאורח קריקטורה בעווית פנים ובעווית קול, השמיע כמוציא דבר פיגול מפיו את "איכה ישבה בדד" בניגון טעמים. מחזה בעתה בלהה, עדות מחרידה לחרפת התלישות.⁶ אזלה ידי לתאר אותן חרדות לפרטיהן. זה הגל, זועף ונוזעם, של זכר אותו ליל תשעה באב מלפני כ"ה שנים⁷ ... לא ניח לי. חזרתי מן העבודה, השעה הייתה די מאוחרת, פתע עמדתי הלום בחצר: הערב ליל תשעה באב. יש לעשות – ויעבור עלי מה. מה? איך? בצקלוני אין דבר ... אין בפי דבר. והנה חדר האוכל כבר על סף ארוחת הערב, הרי יש להודיע על כך מיד! אצתי ורשמתי ביד מבוהלת: הערב – זיכרון לתשעה באב, למען יידע העם. מעשה שרלטן – אותה שעה גם לא ידעתי מה אביא אל שולחן הכלל. ספרייה אין או שהייתה נעולה. המורה, בטרם יצא לחופשה, הפקיד ספריו ביד אחד החברים. אצתי אליו ... עברתי בבהלה על הספרים ... נכנסתי לחדר האוכל עם גל הספרים ... סוללה גבוהה ודוחה על השולחן. הכינותי פותח, אפילו הקרבתי עצמי לנגן באצבעות כף ידי המיובלת ולא אמונה ניגון אָבֶל בוויולה ... בבחינת "ויהי כנגן המנגן" – סיפא דקרא לא אהין לפרש כאן בכתב.⁸ סימן ראשון ל"התפוצצות" – לא איחר לבוא. בעוד אני עומד לפני גל הספרים, נבוך ונרעש ... נמצא מי שהוציא את הוויולה מדממתה והחל מנגן בה איזה ואלס קלוקל. באחת נסתם הגולל על "סם ההשראה" ... ובכן יהא בלא "השראה" ... כתום הקריאה באה התגובה. הזעקה הקיפה, אנשים קמו ממיטותיהם. חדר האוכל התמלא אנשים, עמדו על ספסלים, איש איש וחציו באשפתו ליידות אל מול אותו בחור עז הפנים ונבוך כאחד ... אני זוכר את כל מראה הזוועה ובאוזניי הומה שאון הגלים הזדוניים על שצפם וקצפם.⁹

יצחק טבנקין, קיבוץ עין חרוד, תרצ"ו 1936 תשעה באב

יום זה – יום זיכרון מר ועז לעמנו. כאז, כמלפני מאות בשנים, הוא לנו יום מועד ויום של הגנה ... זה הוא יום שלילת הגלות. יום זכרון של מלחמה נואשת בגלות ... יום שמזכיר שיש גבורה בישראל, שאין הפחד מידה יהודית דווקא ... שממידת היהודים לא להיכנע לחזק, כי אם להרים את נס המלחמה בעריצים ... תשעה באב זה יום מר ונמהר, יום עצבות של ציבור, שבו חלו חורבן בית הראשון והשני. חורבן מדינתנו בפעם הראשונה וחורבן המדינה העברית בפעם השנייה – יום אסונות לישראל ... וגם אח"כ בגולה אירעו בו פעמים רבות, במשך הדורות, אסונות גדולים ... כי עמוקה היא הכרת העם ... באובדן שלטונו על ארצנו כולה, באובדן חופש חיינו בארצנו וניתוק הקשרים עמה ... העם חי בזה, כי הנה היום אשר קבע את גורלנו ואת היותנו בגולה.

⁵ ויש לזכור שהדברים נכתבו בשנת 1934 לפני השואה ...

⁶ מן הסתם הכיר יהודה שרת המשורר, אחיו של משה שרת המדינאי, את מאמרו של כצנלסון ולא בכדי הוא משתמש במונח תלישות. **יהודה שרת** הלחין רבים משיריה של רחל בראשם: "לא שרתי לך ארצי" ו"אולי". היה ממגבשי נוסח ליל הסדר הקיבוצי.

⁷ הדברים נכתבו בשנת 1960, 25 שנה אחרי האירוע, כאשר יהודה שרת כבר לא גר בקיבוץ יגור, אותו עזב אולי בעקבות פטירת אשתו בת יגור ועבר לגור בקיבוץ נווה ים ואח"כ באפיקים. הבאנו את הדברים, בין שאר המאמרים, כסדר אירועים ההיסטורי, לא כסדר מועד כתיבתם.

⁸ מלכים ב פרק ג פסוק טו: "וַעֲתָה קָחוּ לִי מִנְגֵן וְהִיָּה כְּנִגֵן הַמְּנִינֵן וְתִהְיֶה עֲלָיו יָד ה': וַיֹּאמֶר פֶּה אָמַר ה' עֲשֵׂה הַנְּחַל הַזֶּה גְּבִים גְּבִים" – במלחמת יהושפט ויורם עם מואב כאשר אלישע ממלא את הנחל מים ומציל את שלושת המלכים וצבאותיהם מצמא.

⁹ בקורות חייו מתואר יהודה שרת כאיש מיוסר וסובל, בפרט לאחר מות אשתו בתאונת דרכים בשנת 1940 (ביחד עם אחותו רבקה שרת-הוז וגיסו דה הוז שעל שמם נקרא קיבוץ דורות, מתוך ויקיפדיה). לפי עצמת הדברים בריחוק של 25 שנה, נראה שגם אירוע זה תרם לא במעט לדיכאונו של יהודה שרת.

נחיה את היום הזה כיום הזיכרון המר ביותר. ואין לנו יום מועד הנחוץ כל כך, בחזית ההגנה על קיומנו היהודי והאנושי כיום הזה ... לבל יישכח מאיתנו, לבל תאבד התעודה הזאת, לבל תישכח המלחמה .. כי הוא היום היותר קשה בחיינו, יום שראוי להיות מחנך את כל הדורות בישראל ... ארבע דמויות של יהודים נתבלטו במלחמה זו: המיואשים המתפוררים ... המחפשים גאולה אישית בכת האיסיים, בנצרות, בשכחת ישראל ובווייתור על קיומו הארצי. היו הפרושים ודוברים יוחנן בן זכאי; הצדוקים ומבטאם האחרון יוסיפוס פלאביוס; והקנאים הלוחמים ... לנו, לפועלים היהודים הלוחמים על קוממיות ישראל ... הלוחמים במסירות נפש מלחמה צודקת והכרחית, הלוחמים על תרבות האדם, בכונות לחיות ולמות על אמת זאת, לנו יום זה הוא מועד בישראל שצריך לחיותו כחויית אמת אשר מאחדת אותנו ... הודות ליום זה – יום גבורת הקנאים – נשמרו לנו גם שמו של יוחנן בן זכאי, גם התורה, השפה והתרבות, גם הרוח האנושית שדבקה בעמנו.

יש להציל מועדים וחגים של ישראל, את כולם להמשיך, את כולם לשנות, את כולם למלא תוכן אנושי חדש, ותשעה באב הוא ראשון המועדים שצריך לקום בצורה חדשה – בעזיבת המסורת המתה, בהמשכת מסורת חדשה של תוכן החיים, להיות יום זיכרון של מלחמה על קוממיות הארץ וקוממיות העם.¹⁰

משה קליגר, קבוץ רמת הכובש, 1942

כל ישוב עברי, כל איש עברי שאינו לוקה בשכחה לאומית – חייב לזכור ולהזכיר את יום תשעה באב, היום המר בתולדותיו של העם. עם יום זה קשור זכר חורבן מולדתנו, זכר גלותנו מארצנו. חורבן הארץ, אובדן החירות והגרוע ביותר – עקירת העם מארצו – היש אסון גדול מזה בחיי העם? בכל ימי גלותנו זכרנו את היום הזה, אבל הושרה בערב זה על בית ישראל, על כל איש וילד עברי, שהרגישו את עצמן אבר של אומה ברציפות קורותיה ומיצו ביגון ובכמיהה את תקוותם לבניין מולדתם מחדש. כל אחד מאיתנו שחונך מילדותו על מסורת עברית ולאומית – יזכור ברטט את השעות של קריאת "איכה" בבית הכנסת.¹¹

עמנואל ביחובסקי, הרהורים שבין ט' באב ליום הכיפורים, קיבוץ מעוז חיים, 1976

בנעורינו היה לנו וויכוח עם ברל כצנלסון, שרוגזו יצא עלינו על שמצאנו לצאת למחנה תנועתי בט' באב ... במבט רטרופקטיבי איני מטיל כיום ספק בצדקתו של ברל באותו ויכוח, אך אין זו "כל האמת". משהו מתלישותנו מהחורבן אני נוטה לתלות בברל, לא בברל האיש, אלא במה שהוא מגלם ... מדוע, אני שואל, לא שפר גורלו של ט' באב כגורל חג הפסח? ... חג הפסח הפך להיות בארץ חג לאומי ראשון במעלה הנחוג ע"י כל העם, וזאת, לא במעט הודות לתנועת העבודה וחלקה של התנועה הקיבוצית ... שהשקיעה בו ממיטב כשרונה ומאמציה. מדוע לא גאלה גם את ט' באב משממונו? שהרי מבחינת הפוטנציאל הלאומי צופן יום זה בקרבו אוצרות לאין חקר ... עם זוכר במשך שנות אלפיים את ימי קוממיותו וזוהרו ודרך שבעת מדורי העינויים, הפרעות והאינקוויזיציות, נושא עימו כזיכרון שלא הועם את ימי ריבונותו הלאומית. מכל החגים והצומות שבהם התברכנו, אין עוד יום שבו מתגלם הזיכרון הזה כמו ביום תשעה באב. תנועת התחייה שקמה אחרי אלפיים שנה, דומה שהייתה צריכה לטפח, לגדל ולרומם יום זה.¹²

שנזכה לגאולה השלימה, לנחמת ציון ובניין ירושלים מחלקי המים

¹⁰ יצחק טבנקין לא היה כידוע אדם דתי, אדרבא, התנגד לדת ומכל ארבע הקבוצות הוא מזדהה עם הקנאים ובכך יש אולי סתירה פנימית בדבריו, שהרי עפ"י המסופר לנו הם ששרפו את אוצרות התבואה והחריבו את העיר מבפנים (מסכת גיטין נו ע"א בסיפור קמצא ובר קמצא). וגם הוא כפי שהערנו לעיל, כתב דברים אלה לפני השואה. אך בראייה של ימינו אפשר לשאול אם לא עדיף מתקן ומחדש כמוהו על בתי קפה שפתוחים בתשעה באב. ולא באנו לדון, רק להביא מקורות כהווייתם.

¹¹ הדברים נכתבו בעיצומה של מלחמת העולם השנייה והשואה, אבל נראה שאין רישומן ניכר בכתבה זו, נראה שהדי השואה וממדיה טרם הגיעו ליישוב העברי בארץ. ועכ"פ, קליגר כטבנקין לא סתם קורא לשמור על תשעה באב כעל מועד חשוב בלוח השנה, אלא גם לעצב לו תוכן חדש, תוך התנערות מהמסורת: "אנו נערנו מעלינו מושגי עבר, כבלי מסורת וצורות של חגים ומועדים שהיו מקובלים על אבותינו. אנו מחדשים חגים ומועדים עבריים גם בתוכנם גם בצורתם. על ידינו מוקם הגשר על פני שנות אלפיים – לעברנו ההיסטורי, כעם יושב במולדתו, בעל תרבות עברית, עם עובד אדמתו ולוחם בגבורה על חירותו. מהעבר ההוא יש לשאוב. רק עם מיצוי כל הערך והיקר שבעברנו, כעם חופשי במולדתו, נציב נדבכים איתנים לבניין עתידנו. תרבות לאומית של עם המחפש את חיו הלאומיים ... איננה בנויה על שכחה לאומית, על התכחשות לעבר הלאומי. להיפך, היא בנויה על רציפות הזיכרון ... היישוב הקיבוצי הוא הסדנה ליצירת התרבות הלאומית החדשה ... מתוך תנאינו המיוחדים המחייבים יצירת תרבות עצמאית, נחצוב את הצורות החדשות של חגיגנו. נחדש את הזכרון הלאומי של חורבן מולדתנו ואובדן חירותנו".

¹² עמנואל ביחובסקי היה כנראה מאותם מדריכים או חניכים שנזפו ע"י ברל בשעתו ומנסה להפנים את תוכחתו ולענות לו כארבעים שנה מאוחר יותר. חבל שברל, אשר נפטר בשנת 1944 לא יכול היה לקרוא שורות אלה וביחד ללבן מה קרה לתשעה באב בתנועה החלוצית והקיבוצית בפרט, מדינת ישראל בכלל.